

Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини: У 2-кн. Кн.1 / Авт. колектив: Д.Табачник (керівник), В.Бузало, В.Воронін, М.Дмитрієнко та ін. - К.: Либідь, 2004.- 480 с., іл.

Історія нагородної спадщини України — це одна з малодосліджених сторінок нашої минувшини, що вимагає до себе пильної уваги. Актуальність розробки тем із фалеристики визначається передусім тим, що сьогодні в незалежній Україні триває процес становлення й удосконалення системи нагород, що є одним з неодмінних атрибутів державності. Пильна увага до проблем фалеристичної спадщини — це закономірне прагнення, формуючи свою нагородну систему, не залишити осторонь надбання й здобутки в цій галузі, якими позначилися минулі століття.

Автори, зусиллями яких створено рецензовану монографію, – не новачки із спецдисциплін історичного циклу, зокрема такої їх складової, як фалеристика. 1996 р., до п'ятої річниці проголошення незалежності Української держави, вони створили 3-томну працю “Нагороди України: історія, факти, документи”, що стала першою пробою пера науковців, які ставили за мету показати весь складний, суперечливий, а подекуди і трагічний історичний шлях відзнак України. Та монографія відобразила рівень наукового розуміння й осмислення проблем нагородної спадщини України у пору, коли тільки-но вимальовувалися контури майбутньої системи державних відзнак і закладалися основи відповідної політики. Коли сьогодні ми гортаємо сторінки тієї праці, то в багатьох випадках бачимо дещо емоційні оцінки тих чи інших подій, що точилися навколо нагородної справи. Оскільки автори книги були свідками ряду з них, а окремі з них – безпосередніми учасниками нагородного процесу, входячи до складу відповідних комісій із створення проектів майбутньої системи й концептуальних засад зовнішнього вигляду відзнак та їх функціонування, то для них не байдужою була доля їх дітища. Попри всі тодішні, характерні для середини 90-х рр. політичні умови й окремі відповідні прорахунки, на що було вказано в численних наукових рецензіях і громадських відгуках у пресі на працю, ця монографія, яка вийшла 10-тисячним накладом, дуже швидко розійшлася та незабаром стала бібліографічною рідкістю. Відтепер її можна розцінювати як перший етап пильної уваги науковців до вітчизняної фалеристики.

Опинившись у центрі суспільної уваги, видання виконало своє призначення – ознайомило українське суспільство і наукову спільноту з шляхами становлення й розвитку системи нагород, характерних для нашої держави.

З моменту появи першої фундаментальної праці, яку високо оцінено науковою громадськістю та відзначено Державною премією України в галузі науки і техніки, минуло майже десять років. За цей період набула нових рис нагородна політика України, сталися якісні зрушення у законодавчому оформленні системи державних відзнак. Одночасно відбувся і процес переосмислення всього нагородотворчого досвіду. За цей час вчені знайшли й прокоментували десятки нових фактів з історії відзнак, виявили унікальні ордени, які були створені у часи роботи українського уряду, громадських об'єднань, ветеранських структур в екзилі, підтвердили новими відомостями та прикладами свої припущення щодо розвитку фалеристики за кілька минулих епох. Усе це уможливило появу дещо інших висновків, які впливали з ряду переконливих нововиявлених фактів.

Оформилась у своїй основі за минулі роки і нагородна система незалежної України. Відзнаки органічно ввійшли в сьогодення й стали невід'ємною частиною української державної субстанції, розширивши досвід національного будівництва у тій його частині, що стосувалася безпосередньо людського чинника та його ролі в процесі зміцнення основ незалежної країни. Із зовнішнім виглядом новостворених орденів і медалей суспільство змогло ознайомитися із серії поштових мініатюр – марок. Було видано також плакат із зображенням нагород. У часописах та багатьох ілюстрованих виданнях громадяни України побачили, як виглядають ті чи інші ордени і медалі, прочитали супровідні до них документи.

В нагородному полі держави вже після 1996 р. з'явилися нові відзнаки – звання “Герой України” з орденами “Золота зірка” й Держави, ордени княгині Ольги та Данила Галицького, медалі “За військову службу Україні”, “Захиснику Вітчизни”, “За працю і звитягу”, “60 років визволення України від фашистських загарбників”. Поповнилася також система почесних звань держави. Важливим здобутком останніх років у розвитку нагородної політики стало прийняття Верховною Радою 16 березня 2000 р. Закону “Про державні нагороди України”. В нове тисячоліття наша держава вступила з вагомим правничим документом, яким

законодавчо закріплено ініціативи її президентів щодо становлення й розвитку власної нагородної системи.

Все перелічене вище і той закономірний інтерес суспільства до державних відзнак, який повсякчас спостерігаємо в численних виступах та статтях у засобах масової інформації, спонукало авторів повернутися до теми, значною мірою переосмислити написані тексти, доповнити їх новим матеріалом, якнайповніше відобразити й попередній досвід, і нові надбання в національній фалеристичній спадщині, яка є одним із напрямків розвитку нашої культури, мистецтва й нових технологій.

Поява книги з назвою “Українська фалеристика: з історії нагородної спадщини” стала закономірним результатом подальшого сучасного розвитку цієї галузі історичних знань. Свідомо зосередивши увагу на розгляді орденів і медалей крізь призму досвіду світового поступу спеціальної історичної дисципліни, автори отримали змогу значною мірою використати її науковий інструментарій, методи і методику дослідження фалеристичних знаків та нагородних предметів, комплексно простежити процес створення й функціонування у часі конкретного виду останніх. Якщо говорити образно, то самі фалеристичні джерела з власним “біографічним” матеріалом, виплетеним унікальним шитвом до канви розвою суспільства і держави склали захоплюючу та повчальну сторінку в їх історії.

Свою працю автори побудували у вигляді шести нарисів, кожен з яких висвітлює один з етапів у розвитку нагородної справи в ретроспективі.

У “Передмові”, якою розпочато виклад матеріалу, науковці перш за все концентрують увагу читачів на походженні терміну “фалеристика” й появі даного поняття у вітчизняній лексиці в 1965 р. У широкому розумінні фалеристика – це історія розвитку цивілізаційних форм і способів вшанування найбільш гідних представників суспільства. Навіть після зникнення з історичної арени окремих нагород або цілих їх систем вони, як пам’ятки минулих часів, залишають по собі слід у колективному досвіді людства.

В анналах фалеристики можна знайти немало захоплюючих зразків вияву високих людських якостей, честі та відваги, мужності й самопожертви. За словами відомого дослідника І.В.Можейка, “фалеристика така ж драматична, як драматична сама історія”¹. Сама по собі, відірвана від історичного тла, відзнака не існує. Її виникнення обов’язково пов’язане з історичними передумовами. Тож дослідники саме у вступі приділили місце тому, на що особливо звертають увагу фалеристи: змінам концепції нагород у різних формах суспільної організації, художньому їх втіленню, технології лиття і виготовлення, суттєвим відмінностям відповідних знаків.

Пояснивши досить докладно походження терміну “фалеристика” (С. 11), який увів чеський дослідник Олдржих Пільц 1937 р., його побутування з 1976 р. в спеціальних виданнях², учені ведуть розповідь про заснування нагород, аспекти їх функціонування та регламентації у спеціальних орденських статутах, положення про конкретний вид відзнаки. Документальний комплекс правових актів започаткував формування атрибутики держави, до якої нагородна система ввійшла як її невід’ємний складник. Оповідаючи про походження світських орденів, починаючи з XIV ст., дослідники чомусь обмежилися переліком тільки семи відзнак. Саме тут принагідно було б відіслати читачів до спеціально створеного переліку перших, маловідомих широкому загалу й фалеристам нагород, який доцільно навести в додатках до книги. Це б збільшило її інформативний потенціал.

Читач дізнається з монографії про започаткування традиції відзначення за бойові подвиги воїнів гривнами у Давньоруській державі, золотими і срібними монетами, медалями, золотими ланцюжками, обручками в XVI–XVII ст. у Московії.

Дещо розмито сказано в книзі про величезний спадок, який залишила нагородна система Російської імперії (С. 13 – 15). Хоча автори й наводять кілька

прикладів відзначення царськими орденами українців, у читачів може скластися враження, що то якісь поодинокі випадки. Дослідникам, вважаємо, потрібно було б дати розгорнутий нарис щодо того, як нагороди імперії, ввійшовши в плоть та кров держави, куди були інкорпоровані вітчизняні території, все ж стали складовою життя й українського суспільства. Ордени прикрашали груди видатних українців-воєначальників, урядовців усіх рангів, сенаторів, письменників, громадських діячів, промисловців, купців та благодійників. Не завадило б авторам подумати й про можливість показати реєстри відзначених царськими нагородами, вибравши з них видатних українців, що прославили наш народ навіть в імперські часи.

Повніше і докладніше, на наш погляд, потрібно було б проаналізувати великий масив нормативних документів, що чітко регламентували всі аспекти нагородної політики. Адже їх занесено до Зводу законів Російської імперії. Всі 55 видів орденів (разом із зірками) мають статuti, прописаний порядок відзначення ними у мирний і воєнний часи, особливі права й привілеї нагороджених ними. Нормативна база детально регулювала питання представлення до відзначення, носіння вітчизняних та іноземних орденів, позбавлення нагород, призначення пенсій, пільг тощо.

Це той спадок, який аж ніяк не можна ігнорувати. А чому було б не дати хоча б у додатках, частково чи вибірково, зразки законодавчих документів і реляцій із представленнями до орденів українців або таблиці “старшинства”, тобто прояснити, в якій почерговості їх носили на одязі. Відсутні у книзі й ілюстрації з повними комплектами всіх відзнак, які стосуються кожного історичного періоду.

Автори чомусь не знайшли за потрібне підкреслити, що у музеях, зокрема Національному музеї історії України та Національному художньому, зберігаються портрети визначних українців у парадному одязі з нагородами на грудях, як і портрети воєначальників, героїв війни й праці іншої, радянської доби. Адже це стало б свідченням того, як завдяки засобам фалеристики можна отримати цінну інформацію для атрибутування портретів, а також додаткові відомості про відзначених. Так фалеристика слугує іконографії та біографістиці. А книга отримала б наочний ілюстративний ряд.

Постає питання і відносно того, чи є в фондах або експозиціях українських музеїв повні комплекти нагород Російської імперії й часів минулої, радянської епохи і вказівки про те, кому вони належали. Прикладом такого вдалого поєднання у виданнях ілюстративного іконографічного, фалеристичного та біографічно-довідкового матеріалів є останні праці, які побачили світ у Російській Федерації. Серед них – “История государства российского в наградах и знаках”³.

Достатньо було погортати іноземні фалеристичні праці й там відшукати зразки того, як доречно було б представити у книзі відзнаки тих держав, до складу яких входили свого часу українські терени. 219 років існували ордени в Росії, а дослідники виділили для висвітлення їх історії аж чотири сторінки!

Не претендують на повноту висвітлення і сторінки монографії, присвячені нагородній системі СРСР. Учорашній день нашої історії вартий достойно бути окресленим як значний, хоча й суперечливий, етап у житті народу України. Тут теж автори обійшлися без широкого тла висвітлення подвигів українців через існуючу нагородну систему. А що вже зовсім залишається незрозумілим, то це відсутність будь-якого реєстру відзначених конкретними орденами за національним складом із встановленням відсотку в ньому українців. Чи не було б це доречним зробити у фалеристичному виданні в рік 60-річчя Перемоги над фашистськими загарбниками? Дві сторінки – це все, що спромоглися відвести автори нагородній системі СРСР (С. 16, 17). Невже, створюючи сьогодні ордени та медалі у незалежній Україні, ми нічого не взяли з досвіду попередників? Чи все там було так погано і наша республіка нічого не додала суттєвого від себе, що треба відразу огульно відкидати понад 70 років, які позначилися на долі

українського народу визначними подіями, що констатувалося через нагородну систему? Знову залишаються, на жаль, чистими сторінки, які потребують висвітлення цілого ряду фактів, без яких буде неповною фалеристика 30–80-х рр.

Ще одне, що спало нам на думку при уважному прочитанні книги: невже за роки існування власних відзнак у союзних республіках жоден з українців не був нагороджений їх орденами? Адже впродовж 1918–1924 р. в них засновано такі особливі урядові нагороди: орден Червоного прапора Азербайджанської СРР, Вірменської СРР, Грузинської СРР, Срібна зірка Вірменії (почесний нагрудний знак ЦВК республіки), орден Червоного прапора та Воєнний орден Хорезмської НСР, Революційний знак воєнної відзнаки Бухарської НСР, Знак відзнаки Таджикиської АСРР, Знак відзнаки республік середньої Азії “За боротьбу з басмацтвом”, Чесному воїну Карельського фронту, орден Трудового Червоного прапора РСФРР, Азербайджанської СРР, Білоруської СРР, Вірменської СРР, Грузинської СРР, Закавказької СФРР, Узбецької СРР, Туркменської СРР, Таджикиської СРР, орден Труда Тувинської народної республіки, орден Хорезмської НРР. Ми дозволили собі зробити повний перелік цих нагород через те, що ніде в українській фалеристичній літературі жодним рядком про них досі нічого не було сказано. Хоча, на нашу думку, така інформація має бути й в енциклопедичних історичних працях, і у довідниках.

Звертаємо увагу на те, що після 1920-х рр. на портретах цілого ряду урядовців та воєначальників поряд з орденом Червоного Прапора РРФСР є неатрибутовані нагороди, які теж вимагають дослідження. Знання дизайну орденів республік допоможе це зробити. Адже, як заявили автори, вони вивчали історію всіх відзнак і частково долі людей, ними нагороджених. Чому не дати поряд з ілюстрацією ордену Трудового Червоного Прапора УСРР (1921–1933 р.) й рідкісні зображення орденів союзних республік? Наші колеги з Москви це чудово показали в своїх останніх виданнях із фалеристики⁴, як це конкретно потрібно зробити.

Саме перший том фундаментальної фалеристичної праці, на нашу думку, має містити докладні відомості про функціонування на наших територіях всіх форм і систем відзнак, які існували у правовому полі попередніх епох.

Чимало нових документів та інформації, введених уперше до наукового обігу, містять нариси про першопочатки нагородної справи й перші відзнаки України (С. 25–51 і 53–109). Учені зуміли віднайти цікаві документи, які дозволили детально висвітлити спроби заснування нагород за часів УНР та Української держави, намагання останніх у 1919–1920 рр. започаткувати й сформувати їх систему.

Розширено суттєво і документальний блок даних щодо ордену Трудового Червоного Прапора УСРР (С. 110–144). Але й тут автори не знайшли за потрібне подати в блоці документів реєстри нагороджених, обмежившись наведенням цифр щодо 307 індивідуальних та 29 колективних відзначень.

Безперечний інтерес викличе у дослідників фалеристики четвертий нарис, присвячений пошуку шляхів нагородотворення в екзилі й за часів Другої світової війни. Нововиявлені документи з історії відзнак (С. 145–290) значно розширюють знання щодо унікального явища – фалеристичної спадщини, яка з’явилася за кордоном в урядових структурах і військових ветеранських організаціях. Ретельно прослідковано історію нагород на честь Симона Петлюри, що пройшли шлях від персня на честь головного отамана для близьких сподвижників по боротьбі (1926 р.) до елітарного ордену – Хрест Симона Петлюри (1932 р.). Гарно виконані поліграфічними засобами ілюстрації з рисунками багатьох, досі невідомих широкому загалу відзнак, – це безперечний здобуток авторського колективу, який зумів представити чудовий ілюстративний ряд з нагород для вшанування ветеранів визвольної боротьби.

Осібнo звертаємо увагу на зображення знаку ордену Святого Архангела Михаїла за Другий зимовий (льодовий) похід для вшанування пам’яті невеликої

кількості його учасників, які залишилися у живих після трагічної битви під містечком Базар. Він є взірцем вишуканого дизайну та своєрідної передачі канонічної атрибутики архангела. Так, зокрема святий притримує лівицею не круглий, а більш схожий до варязького мигдалевидний щит із зображенням золотого лева.

В короткому описі знаку ордена зазначаються особливості останнього у зображенні меча в правій руці архангела (тут його притиснуто до грудей, а не спрямовано лезом вгору, дещо праворуч), але його названо чомусь замість “полум’яніючого” – “палаючим” (С. 219).

Достатньо ґрунтовно висвітлено у книзі нагородну систему Радянської України (С. 291–430). Відрадно вказати, що відзнаки, які, за визнанням авторів, пройшли шлях “від революційного романтизму до продержавного прагматизму”, детально досліджені на основі великої кількості актових документів. Цей нарис містить чи не найбільшу в монографії чисельність наукових присторінкових посилань і досить виважений представницький комплекс підібраних документів. Логічно побудований текст нарису дає чимало оповідей про людей, удостоєних почесних звань. Саме такий виклад матеріалу має стати за зразок при висвітленні історії й функціонування нагород у наступних нарисах, зокрема в другому томі видання.

Нарис “Нездійснені проекти” – то цікава сповідь про намагання керівництва республіки у будь-який спосіб показати свій, бодай куций, суверенітет у рамках могутнього Союзу РСР. Однак, ідея відродження нагородного суверенітету не могла за умов всевладної централізації дати позитивних наслідків. Несприйняття наріжних принципів, закладених у 20-х рр. XX ст. в ідеї самостійного вирішення республіками у межах своєї компетенції ряду державних проблем, то позиція верхів. Пролежали десятки років в архівах проекти так і нездійснених нагородних ініціатив, залишившись як зразок керівництва Москвою роботою “республіканських провінцій”.

Рецензована праця на цьому мінорному акорді завершує тільки частину розповіді про вітчизняні відзнаки. Другий том, як зазначено у вступі, повністю буде присвячено реалізації в незалежній Україні концепції нагородотворення. Сподіваємося, що у ньому будуть виправлені певні прорахунки та враховано побажання та зауваження рецензента. Залишається на останок сказати, що чомусь у науковому виданні не знайшли за потрібне в кінці першого тому подати бібліографію з фалеристичної літератури, що стосується висвітленого періоду.

Вважаємо, що не буде перебільшенням твердити про виняткове значення даної монографії з української фалеристики для розвитку спецдисциплін навіть при тому, що при читанні написаними гарною українською мовою текстів виникає чимало запитань у плані детальнішого висвітлення окремих підрозділів кожного з хронологічних періодів.

Сподіваємося, що наукова громадськість України гідно оцінить і буде використовувати дану працю, яка згодиться студентському загалу, історикам-практикам у музеях та архівах, а також усім, хто хоче знати історію української фалеристики.

¹ Можейко В.И. Награды. – М., 1998. – С. 3.

² Мерожичка В. Фалеристика. – Прага, 1976 (чеськ. мовою); Бурков В.Г. Фалеристика. – Л., 1985; Його ж. – М., 1999 й ін.

³ История государства Российского в наградах и знаках. – М. – СПб., 2004. – 352 с.

⁴ Мурашов Г.А. Титулы, чины, награды. – М., 2004. – 368 с.; Строков А.А. История военного искусства. – М., 1967 – 412 с.; Символы России. – М., 2004. – 320 с. та ін.